

Georg Kühlewind Alapítvány

Százhuszonnegyedik hírlevél

Viktor Emil Frankl 1946 március-áprilisában három előadást tartott a bécsi Ottakring kerület népfőiskoláján. A harmadik előadást már olvashatták 115. hírlevelünkben. Most az első előadás írásos változatát ajánlom. Nem tudom, mi volt Frankl első nyilvános megszólalása a II. világháború után, de az egyik első biztos, hogy ez lehetett. Amire választ keresett, évekig foglalkoztathatta. A mű eredeti címe: *Über den Sinn des Lebens* (Verlag Beltz); a szövegellenőrzéshez használt 8. kiadás 2024-es. Magyarul *Az élet értelméről és értékéről* címmel adta ki a Libri Kiadó 2020-ban; 2022-ben ugyanott követte a második kiadás.

Fenyő Ervin

Viktor E. Frankl

(1905-1997)

Az élet értelméről és értékéről

I.

Fordította: Kalocsai Varga Éva

Az élet értelméről és értékéről beszélni napjainkban szükségesebbnek látszik, mint ezelőtt bármikor; a kérdés csak az, hogy egyáltalán „lehetséges-e”, s ha igen, hogyan. Bizonyos értelemben manapság könnyebb, hiszen néhány dologról újból szabadon lehet beszélni – olyasmiről, ami szorosan kapcsolódik az emberi egzisztencia értelméhez és értékéhez, illetve az emberi méltóság kérdéséhez. Más vonatkozásban azonban napjainkban mégiscsak nehezebb értelemről, értékről és méltóságról szólni. Fel kell tennünk magunknak a kérdést: szájára veheti-e az ember egyáltalán ezeket a szavakat manapság? Nem vált-e valami módon kérdésessé e szavak jelentése? Nem lehet-e, hogy az utóbbi időben túl sok negatív propaganda hangzott el mindazok ellen, amit ezek a szavak jelentenek vagy valamikor jelentettek?

Az utóbbi évek propagandája végezetül a mindenkori értelem és a kétes értékűnek tekintett létezés elleni propagandává vált! Ezek az évek egyenesen azzal próbálkoztak, hogy az emberi élet értéktelenségét demonstrálják.

Az európai gondolkodás Kant óta tisztában volt azzal, miben áll az ember tulajdonképpeni méltósága – az ember soha nem lehet egy cél elérését szolgáló eszköz. Mégis, az utóbbi évtizedek gazdasági berendezkedése a dolgozó emberek többségét pusztá eszközzé tette, méltóságától megfosztva a gazdasági élet eszközévé fokozta le. Már nem a munka volt a cél, az életet szolgáló eszköz – az élet eszköze – sokkal inkább az ember és élete, élet- és munkaereje lett a cél eszköze.

És azután jött a háború – a háború, amely immár az embert és életet a halál szolgálatába állította. És jöttek a koncentrációs táborok. Itt még a halálra ítélt életét is az utolsó pillanatig kihasználták. Micsoda lebecsülése az életnek, az ember micsoda lealacsonyítása, micsoda megalázása rejlik ebben! Képzeljük el – hogy ennek súlyát fel tudjuk mérni –, egy állam azon van, hogy az általa halálra ítéltékből hasznot húz, munkaerejüket vigasztalan életük utolsó pillanatáig a szolgálatába állítsa – mintegy abból a megfontolásból, hogy ez még mindig okosabb, mint egyszerűen megölni vagy netán életük végéig etetni őket. Vagy nem vetették elégszer a szemünkre a koncentrációs táborokban, hogy mi még „egy tányér levest sem érünk”? Ráadásul arról a levesről van szó, ami a napi összes betevőnket jelentette, és aminek a költségét az általunk végzett földmunka formájában kellett volna kiegyenlítenünk. Nekünk, erre is méltatlanoknak ezt a meg nem érdemelt könyöradományt is megfelelően kellett fogadnunk: a foglyoknak átvételkor le kellett venniük a sapkájukat. Nos, ugyanúgy, ahogyan az életünk még egy levest sem ért, a halálunknak sem volt értéke, ugyanis még egy golyót sem pazaroltak ránk – csak Zyklon B-t.

Végül jöttek a tömegmészárlások a szellemi fogyatékosok intézeteiben. Itt vált nyilvánvalóvá, hogy szó szerint „életre méltatlannak” tartottak minden, általuk „nem produktív”-nak minősített életet – legyen bármennyire nyomorúságos élet is.

De – mint mondtuk – az értelmetlenséget propagálták az akkori idők. Mi a helyzet ezzel?

Mostani életünkben minden bizonnal jelentéktelen helyet foglal el az értelemben vetett hit. Tipikus háború utáni időben élünk. Meglehet, kicsit hangzatosnak tűnik, legtalálóbban mégis úgy lehet jellemezni a mai ember érzelmi állapotát, lelki beállítódását¹, mint „lelki kibombázottét”. És mindez még nem lenne olyan szörnyű, ha az emberen nem uralkodna el minduntalan az az érzés, hogy már megint háború előtti időben élünk. Az atombomba feltalálása növeli egy világméretű katasztrófa fenyegetése miatt érzett félelmet, és a végéhez közeledő második évezredben az embereken egyfajta világvége hangulat uralkodik el. Ilyen világvége hangulatokat már ismerünk a történelemben. Volt ilyen az első évezred elején és végén. És mint köztudott, az előző évszázadban is jellemző volt egyfajta fin-de-siècle hangulat. És nem csak borúlátó volt; ezeknek a hangulatoknak mindig fatalizmus az alapja.

Ilyen fatalizmussal azonban nem indulhatunk el a szellemi újjáépítés felé. Először le kell győznünk azt. Azonban tekintetbe kell vennünk valamit: napjainkban az ember nem teheti magát valamiféle olcsó optimizmussal túl azon, ami az elmúlt időkben történt. Pesszimisták lettünk. Már nem úgy gondolunk a haladásra, az emberiség magasabb fejlettségére, mint ami mintegy magától bekövetkezik. Az automatikus fejlődésbe vetett vakhit a *jóllakott nyárspolgár* ügye lett – manapság ez már *maradi* gondolkodásnak számít. Ma már tudjuk, mire képes az ember. És ha van alapvető különbség az elmúlt idők és jelenünk felfogása között, akkor azt talán a legjobban a következőképpen jellemezhetnénk: korábban az aktivitás az optimizmussal fonódott össze, míg napjainkban a pesszimizmus az aktivitás előfeltétele. Mert ma minden cselekvésre ösztönzés annak tudomásulvételéből fakad, hogy nincs olyan haladás, amelyre az

¹ A német eredetiben: [seelische] Verfassung. A magyar fordító a „beállítódás” szót választotta, melyet szívesen módosítottam volna. Nyelvérzésem ugyanis azt súgta: más szóval mondanám – *hozzállás* – magyarul. Ám szakértő barátaim felvilágosítottak, hogy a kifejezés – *beállítódás* – *alapszónak* számít a logóterápiában, nem illik rajta változtatni. Ezért – elfogadva a fordító megoldását – a lábjegyzeti kiegészítést választottam. F. E.

ember bizalommal hagyatkozhatna; ha ma nem tehetjük ölbe a kezünket, annak éppen az az oka, hogy közülünk mindenki felelős azért, hogy mi az, ami „előrehalad” és milyen irányba. Miközben tudatában kell lennünk annak, hogy egyáltalán csak egyféle haladás létezik, az egyes ember belső fejlődése; az általános értelemben vett haladás legfeljebb technikai fejlődés lehet, ami csupán azért tűnik számunkra fejlődésnek, mert éppen a technikai fejlődés korát éljük. Csak pesszimizmusból kiindulva cselekedhetünk, kizárólag a szkeptikus beállítódás² teszi számunkra lehetővé, hogy véghez vigyünk valamit, míg a régi optimizmus csupán elkábít bennünket, és csak egyfajta bárgyú fatalizmushoz vezetne. Inkább a józan aktivitás, mint az eltúlzott fatalizmus!

Milyen rendíthetetlennek kellene lennie az élet értelmébe vetett hitnek ahhoz, hogy még az effajta szkepticizmus sem ingathatná meg. Milyen feltétlenül kell hinnünk az emberi lét értelmében és értékében, ha ennek a hitnek még a kétely és pesszimizmus terhét is viselnie kell. Mindezt egy olyan korban, amelyben az ember minden idealizmusból kényszerűen kiábrándult, miután a kor minden rajongó lelkesedéssel visszaélt, holott csak az elköteleződés és a lelkesedés volt az egyetlen kapaszkodó. A mai generációnak nincsenek példaképei – pedig éppen a fiataloktól remélnénk leginkább az elköteleződést és a rajongást.

Túl sok változást, túl sok külső és belső összeomlást kellett egyetlen generációnak átélnie – túl sok ez egy generáció számára ahhoz, hogy minden további nélkül még elköteleződést és lelkesedést is elvárhassunk tőle.

A közelmúltnak köszönhetően teljességgel hitelét veszítette minden program, minden jelszó, minden elv. Semmi sem bizonyult tartósnak – így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy ha korunk egyik filozófiai irányzata úgy látja a világot, mint ami a semmiből áll. De ezen a nihilizmuson, pesszimizmuson és szkepticizmuson keresztül, a többé már nem „új”, hanem régivé lett „tárgyilagosság” józanságán át már keresztülverekedtük magunkat az új emberségességig. Mert ha még annyira ki is józanítottak bennünket az elmúlt évek, azt is megmutatták nekünk, hogy az emberi igenis érvényes, megtanították, hogy minden az emberen múlik. Az, ami megmaradt, „csak” az ember volt – mégiscsak! Mert ő megmaradt a koncentrációs táborokat átélve is. (Így például volt valahol Bajorországban egy tábor, amelynek vezetője, egy SS-tiszt, titokban, rendszeresen adott pénzt a saját zsebéből arra, hogy a közeli falu patikájából gyógyszereket szerezzenek be a foglyai számára, miközben ugyanebben a táborban a táborfelelős, tehát maga is fogoly, a legkegyetlenebb módon bántalmazta a táborlakókat. Minden az egyes emberen múlt. Ami megmaradt, az az ember volt, a „csupasz” ember. Minden lehullott róla ezekben az években: pénz, hatalom, dicsőség; már semmi sem volt biztos számára: sem az élete, sem az egészsége, sem a boldogsága; minden megkérdőjeleződött: büszkeség, becsvágy, kapcsolatok. Minden a pusztta lét szintjére redukálódott. Átizzította a fájdalom, és minden lényegtelen leolvasztott róla – az ember azzá zsugorodott, ami végső soron volt: vagy akárki a tömegből, tehát senki tulajdonképpen (vagyis tulajdonképpen senki), az anonim, a névtelen, egy szám a többi fogoly között – vagy pedig az maradt meg belőle, ami önmaga. Tehát mégis létezett volna olyasmi, mint döntés? Nem

² A német eredtiben itt: [skeptischen] *Haltung*; más magyar szóval: [szkeptikus] *hozzáállás* (F. E.)

csodálkozunk rajta, mert az „egzisztencia” – ahogyan az lecsupaszítottan feltárult az ember előtt – nem más, mint döntés.³

Ebben a döntésben azonban volt segítsége az embernek, együtt döntött vele, ott állt mellette mások egzisztenciája, mások léte, azaz az ő példakép-létük. Gyümölcsözőbb volt, mint minden beszéd vagy minden írás. Mert a lét mindig döntőbb, mint a szó. És az embernek újra és újra fel kellett és fel kell tennie magának a kérdést, hogy nem sokkal fontosabb-e kinek-kinek a saját léteben rejlő tartalmat megvalósítani, mint könyveket írni és előadásokat tartani. A megvalósítottak sokkal nagyobb a hatása. A szó önmagában kevésre képes. Egyszer kihívtak egy nőhöz, aki öngyilkos lett. A kanapé fölött a falon szépen bekeretezve ez az aforizma függött: „Még a végzetnél is hatalmasabb a bátorság, amely rendíthetetlenül viseli sorsát.” És ez az ember ez alatt a mondás alatt dobta el az életét.

A példamutató emberek, akik létükkel hatni képesek, minden bizonnyal kisebbségben vannak. Pessimizmusunk ezzel tisztában van, ám éppen ebből fakad egyidejűleg az aktivitás, ebből ered a kevesek hallatlan felelőssége. Egy régi mítosz arról regél: a világ fennmaradása azon alapszik, hogy minden korban harminchat igaz ember él. Csupán harminchat! Elenyésző kisebbség. És mégis ők biztosítják egy egész világ normális fennmaradását. A mítosznak azonban folytatása is van: amint valakit felismernek az „igazak” közül, amint a környezete, az embertársai átlátanak rajta – ő eltűnik, „visszahívják”, abban a pillanatban halál vár rá. Mire utal ez a mítosz? Valószínűleg nem tévedünk, ha így fejezzük ki: „lehangolja az embert”, ha észreveszi a példakép pedagógiai célzatosságát – az ember nem szívesen engedi megleckéztetni magát.

Mit jelent mindez? Mi következik az eddig elmondottakból? Két dolog: minden az egyes embertől függ, tekintet nélkül arra, hogy adott esetben csak kevesen vannak a hasonlóan gondolkodók, emellett pedig minden azon múlik, hogy a cselekedeteivel alkotó módon – és nem pusztán szavakkal – megvalósítja-e a saját léteben rejlő életértelmet. Tehát kizárólag arról lehet szó, hogy az utóbbi idők negatív hangulatkeltésével, az értelmetlenség propagandájával szembe valami olyasmit állítsunk, ami egyfelől individuális, másfelől aktív. És csak így lehet egyszersmind pozitív is.

Ennyit ahhoz a bevezetőben felvetett kérdéshez, hogy napjainkban lehetünk-e még az élet értelmének és értékének szószólói, és ha igen, milyen értelemben és milyen szellemiséggel. A lét értelme mindig akkor kerül szóba, ha az előbb valami módon megkérdőjeleződött. Ha ilyen nyomatékkal tesszük fel a kérdést, akkor valahogyan már kételkedünk ebben az értelemben. Az

³ Óhatatlanul ide kívánczik egy bekezdés Edith Eva Eger (1927-2026) *A döntés* című könyvéből. Edith Eva Eger Viktor Frankl-t mentorának tekintette. Ezt írja: „Mindegy, hogy életünk hajnalán, delén vagy alkonyán járunk éppen, és az is mindegy, hogy mély szenvedések állnak-e mögöttünk, vagy csak most kezdjük a küzdelmeket; hogy az első szerelmünket éljük, vagy életünk társát veszítjük el épp idős korunkban; hogy az egész életünket felfordító megrázkódtatásból lábadozunk, vagy csak kisebb módosításokat szeretnénk tenni, amelyek által több öröm érhetne minket az életünkben – abban szeretnék segíteni olvasóimnak, hogy felfedezzék, miként szökhetnek meg saját elméjük koncentrációs táborából, és válhatnak azzá az emberré, akinek lenniük kellene. Segíteni szeretnék abban, hogy átéljék, mit jelent megszabadulni a múltjuktól, kudarcuktól és félelmeiktől, dühüktől és botlásaiktól, megbánásaiktól és feloldatlan fájdalomaitól – és átélhessék azt a szabadságot, amelyben az életet teljes, gazdag, ünnepi mivoltában élvezhetik. Nem választhatunk fájdalom nélküli életet. De dönthetünk úgy, hogy szabadok leszünk, megszökünk a múltunk elől, akármi történjék is, és megragadjuk a lehetőséget. Szeretném olvasóimat arra ösztönözni, hogy válasszák a szabadságot.” (Edith Eva Eger: *A döntés*; Libri Kiadó, 2017; 29-30. oldal)

emberi lét értelmével szembeni kétely viszont könnyen kétségbeeséshez vezet. Ez a kétségbeesés mutatkozik meg abban, ha valaki öngyilkosságra szánja el magát.

Ha öngyilkosságról esik szó, akkor négy fontos, lényegüket tekintve különböző kiindulási alapot kell megkülönböztetnünk, amelyekből az öngyilkosság belső készítése fakad. Először is az öngyilkosság lehet következmény – egy tulajdonképpen nem lelki, hanem fizikai, testi állapot következménye. Ehhez a csoporthoz azok az esetek tartoznak, amikor valaki végső soron a testi panaszok okozta elkeseredettség következtében szinte kényszeresen követi el tettét. Természetesen ezektől azt eseteiktől most – tekintettel a mai előadás témájára – eleve eltekintünk. Emellett vannak emberek, akikben azért fogalmazódik meg az öngyilkosság gondolata, mert azt mérlegelik, milyen hatással lenne az a környezetükre: olyan emberek például, akik bosszút akarnak állni valakin valamiért, amit állítólag elkövettek ellenük, és azt akarják, hogy a bosszújuk által keltett büntudat terhére az érintettek életük végéig cipeljék – érezzék magukat bűnösnek azért, mert ő meghalt. Ezekkel az esetekkel sem foglalkozunk, ha az élet értelmének kérdését taglaljuk. Harmadszor: vannak emberek, akik azért kísérelnek meg öngyilkosságot, mert egyszerűen fáradtnak érzik magukat, belefáradtak az életbe. Ez a fáradtság azonban érzés csupán – és az érzések köztudottan nem érvek. Hogy valaki fáradt, fáradtságot érez, önmagában még messze nem elegendő alap ahhoz, hogy megálljon az útján. Sokkal inkább az a fontos, hogy van-e értelme az út folytatásának, hogy érdemes-e legyőzni a fáradtságot. Amire itt igazán szükség van, az az, hogy az ember választ kapjon az élet értelmét firtató kérdésre; annak ellenére, hogy belefáradt az életbe, meglássa a tovább élés értelmét. Ez a fáradtság önmagában még nem elegendő érv a tovább éléssel szemben; ám a tovább élés csak akkor lehetséges, ha elismerjük feltétlen értelmét.

Voltaképp idetartozik az a negyedik embercsoport is, akik azért akarnak véget vetni életüknek, mert egyáltalán nem hisznek a tovább élés, más szóval az élet értelmében. Az öngyilkosság ilyenfajta motivációját nevezzük számvetésből fakadó öngyilkosságnak. Bekövetkeztének mindenkor egy negatív életmérleg képezi alapját. Az ilyen ember mérleget von, összeveti azt, amije van, azzal, amit birtokolnia kellene; azzal, amivel az élet adása maradt, szembe állítja azt, amiről úgy véli, még elérheti az életben, és az készleten tetteire, hogy az így kapott eredmény negatív mérleget mutat. Nos, lássunk hozzá, vizsgáljuk meg ezt a mérleget!

A bevételi oldalon rendszerint ott áll minden szenvedés és minden fájdalom, míg a „legyen” oldalon pedig a kiadás oldalán mindaz a boldogság, amiben nem volt része az embernek. E mérlegnek azonban már a megalapozásánál helytelenül jártunk el. Mert, mint mondani szokás, az ember „nem az élvezet kedvéért van a világon”. És ez kettős értelemben is igaz: az adott és az elérendő tekintetében. És akinek ezt még nem volt alkalma átérezni, az vegye kézbe annak az orosz pszichológusnak az írását, aki egyszer kísérletekkel támasztotta alá, hogy az átlagember a mindennapi életében lényegesen több kedvetlenséget él meg, mint örömet. Tehát már eleve nem is volna lehetséges, hogy az élvezet kedvéért éljünk. De szükséges-e, fontos lenne-e ez egyáltalán? Képzeljünk csak el egy halálra ítélt férfit, aki néhány órával a kivégzése előtt arra kapott lehetőséget, hogy összeállítsa utolsó vacsorája menüjét. Az őt belép a cellájába, és megkérdezi tőle, mit kér, mindenféle ínycségeket ajánl neki, a férfi azonban mindent visszautasít, mert úgy gondolja, teljesen lényegtelen, hogy jó ételeket töm-e a gyomrába vagy sem, abba a szervezetbe, amelyik néhány órán belül úgyis hullá lesz. Teljesen értelmetlenek azok a kellemes érzések, amelyek e szervezet nagyagyának idegdúcsejtjeiben létrejöhetnek, tekintettel arra a körülményre, hogy két órán belül úgyis örökre megsemmisülnének.

Azonban minden előre halál vár, és ha ennek a férfinak igaza van, akkor valamennyiünk egész élete is értelmetlen lenne, amennyiben semmi másra nem törekednénk, mint élvezetre – lehetőleg sok és lehetőség szerint nagy élvezetre. Az élvezet önmagában semmi olyat nem ad, ami a létnek értelmet kölcsönözne, így tehát az élvezettől való megfosztottság sincs abban a helyzetben – és ezt már most látjuk –, hogy elvegye az élet értelmét.

Egy férfi egyszer elmesélte nekem, hogyan akart kimenni a város határába, hogy golyót röpítsen a fejébe. Mivel késő este volt és már nem jártak a villamosok, arra gondolt, taxit kellene hívnia, ekkor azonban kételyei támadtak, mégsem kellene taxizásra pazarolnia a pénzét, mely gondolat végül derűtségre készítette, hogy röviddel a halála előtt még ilyen problémákkal vesződik. Az öngyilkosságra elszánt számára értelmetlennek kellett tűnni, hogy takarékoskodni akar a pénzzel – tekintettel a halálra. Milyen szépen fejezte ki Rabindranath Tagore egyik versében az ember életével szemben támasztott azon igényéből való kijózanodását, hogy boldog akar lenni, amelyben azt írja:

Aludtam, és azt álmodtam: az élet öröm.

Felébredtem, és azt láttam: az élet kötelesség.

Dolgoztam, és azt láttam: a kötelesség öröm.

És ezzel rá is mutattunk arra, hogy milyen irányban kell keresnünk az utat gondolatmenetünk folytatásához.

Az élet tehát valami módon kötelesség, egyetlen hatalmas elkötelezettség, és bár az életben minden bizonnyal van öröm is – de nem törekedhetünk rá (közvetlenül), az örömet nem lehet „akarni”, annak magától kell bekövetkeznie –, amely magától be is következik, mint valaminek a következménye. A boldogság soha nem lehet cél, hanem csak eredmény, valami beteljesítésének az eredménye, olyasminnek, amit Tagore a versében kötelességnek nevez, és amit később majd még közelebbről is meg akarunk vizsgálni. Az ember boldogságra való törekvése kétféleképpen lehet elhibázott: ha azt gondoljuk, hogy a boldogság csak úgy az ölünkbe pottyanhat, valamint, ha görcsösen hajszojuk azt. Kierkegaard az alábbi bölcs metaforát írja: „A boldogság ajtaja kifelé nyílik, ami azt jelenti, hogy éppen azok előtt zárul be, akik megpróbálnak berontani rajta.”

Egyszer két, az élettől megkeseredett ember ült velem szemben – véletlenül egyszerre –, egy férfi és egy nő. Mindketten szó szerint ugyanazt fogalmazták meg: értelmetlen az életük, mert „már nem várnak tőle semmit”. Valahogyan mindkettőjüknek igaza volt. Hamarosan kiderült azonban, hogy fordítva ez nem igaz, és mindkettőjükre várt valami: a férfira egy tudományos mű, amit még nem fejezett be; a nőre pedig egy gyerek, aki abban az időben távol és tőle elszigetelten élt külföldön. Nos, végre kellett hajtani – Kant kifejezésével élve – azt a kopernikuszi, azt a gondolatban megtett 180 fokos fordulatot, ami után a kérdés már nem így hangzik: „*Mit várhatok még el én az élettől?*”, hanem csak így hangozhat: „*Mit vár el az élet tőlem?*” Milyen feladat vár rám az életben?

Most értjük meg azt is, végső soron mennyire helytelen az élet értelmére úgy rákérdezni, hogy azt firtatjuk, amit általában kérdezni szoktak. Nem nekünk kell feltennünk az élet értelmére vonatkozó kérdést – az élet az, ami kérdez, ami kérdést intéz hozzánk –, mi a megkérdozettek

vagyunk. Mi vagyunk azok, akiknek válaszolnunk kell, akiknek választ kell adnunk az élet állandó, minden órában feltett kérdésére, az „életkérdésre”. Az élet nem más, mint megkérdezettnek lenni, mint ahogyan létünk sem más, mint válasz (*Antworten*) – az élet felelősségteljes vállalása (*Ver-Antworten*). Ha azonban ezt felismerjük, akkor többé már semmi sem riaszthat bennünket, sem a jövő, sem a vélt jövő nélküliség. Mert a jelen a minden, hiszen „ő” teszi fel nekünk az élet minduntalan új kérdéseit. Minden azon múlik, mi az, amit nekünk kell teljesítenünk. Azt, hogy mi vár ránk a jövőben, éppoly kevésbé kell tudnunk, mint amennyire tudhatjuk. Ebben az összefüggésben rendszerint azt a történetet szoktam elmesélni, amely sok évvel ezelőtt volt olvasható egy rövid újsághírben: egyszer egy fekete férfit életfogytiglani kényszermunkára ítélték, és az Ördögszigetre deportáltak. Amikor a Leviathan gőzhajó a nyílt tengeren volt, tűz ütött ki rajta. Ebben a szorongató helyzetben a foglyot megszabadították bilincseitől, és ő is részt vett a mentésben. Tíz ember életét mentette meg, amelyért később kegyelmet kapott. Felmerül a kérdés: ha ezt a férfit a berakodás előtt, a marseille-i kikötő rakpartján valaki megkérdezte volna, hogy további életének van-e még valamilyen értelme – valószínűleg a fejét csóválta volna: mi is várna még rá. Azonban közülünk senki sem tudja, mi vár még rá, milyen felejthetetlen pillanat, milyen egyedülálló lehetőség valamilyen rendkívüli tett végrehajtására – mint ahogyan a Leviathanon erre a fekete férfira tíz ember megmentése várt.

Azonban nemcsak óráról órára változik a kérdés, amit az élet tesz fel nekünk, és amelynek megválaszolásával beteljesíthetjük a pillanat értelmét, hanem emberről emberre is más és más. A kérdés teljesen különböző minden pillanatban, minden egyes ember számára. Így tehát azt is látjuk, milyen együgyűen tesszük fel az élet értelmére vonatkozó kérdést mindannyiszor, amint nem a lehető legkonkrétabban fogalmazzuk meg – az itt és most konkrétságában. Ebben a megközelítésben az élet egy adott értelmére rákérdezni ugyanúgy naivitásnak tűnik, mintha például egy riporter, aki egy sakkvilágbajnokkal készít interjút, feltenné a kérdést: „És most, tisztelt mester, mondja meg nekem, ön szerint melyik a legjobb lépés a sakktáblán?” Elképzelhető egyetlen sakklépés, ami jó, sőt, a legjobb lenne anélkül, hogy figyelembe vennénk a játék és a figurák konkrét állását?

Nem kevésbé volt naiv az a fiatalember, aki egyszer, sok évvel ezelőtt megszólított, mielőtt egy rövidebb beszélgetésbe fogtunk volna az élet értelméről: „Figyelj, Viktor, ne haragudj, ma este a jövőendő anyósomékhöz vagyok hivatalos. Feltétlenül oda kell mennem, nem tudok itt maradni az előadásodon. Légy oly kedves és mondd meg nekem gyorsan, hogy mi az élet értelme!”

Arra pedig, hogy mi vár ránk az adott pillanatban, mi az adott „óra konkrét követelménye”, különböző értelemben adhatunk választ. Elsősorban cselekvő választ adhatunk, egy tettben megnyilvánuló választ; a konkrét életkérdést egy olyan cselekedettel válaszolhatjuk meg, amelyet mi hajtunk végre, vagy egy művel, amit mi alkotunk. De ennek kapcsán is át kell gondolnunk néhány dolgot. Talán a legjobban úgy tudom kifejezni, hogy mire utalok, ha felidézem egy konkrét élményemet. Egy napon egy fiatalember ült előttem, akivel az élet értelmének, illetve értelmetlenségének kérdéséről cseréltünk gondolatokat. Egyszer csak a következő ellenvetést tette: „Ön könnyen beszél – mindenféle tanácsadó szolgálatot szervezett, ön embereken segít, embereket állít talpra; de én – ki vagyok, mi vagyok én –, mindössze egy szabóseged. Mit tegyek, hogyan tudok cselekedetem révén értelmet adni az életemnek?” Ez a férfi elfelejtette, hogy soha nem az a fontos, hogy épp hol tart az ember az életben, például milyen foglalkozást űz, a kérdés mindig az, hogyan tölti be a helyét, hogyan hat a saját körén

belül – nem cselekedete hatósugarának nagysága a mérvadó, hanem az, hogy kitölti-e a rábízott teret, „beteljesíti-e” az életét. A saját konkrét életfeladatai körén belül minden egyes ember pótolhatatlan és helyettesíthetetlen, és ott mindenki az. A feladatok, amelyeket az élet rábíz, csak az övéi, és kizárólag vele szemben támasztott elvárás, hogy teljesítse őket. És az olyan ember élete, aki saját, relatíve nagyobb életterét nem töltötte ki egészen, beteljesületlenebb marad, mint azé az emberé, aki saját, szűkebbre szabott feladatkörének valóban eleget tesz. A saját konkrét környezetében ez a szabósegéd többet tehet, annak révén, hogy mit tesz és mit nem tesz meg, értelmesebb életet élhet, mint azok, akiket irigyel, ha azok nem vesznek tudomást saját, nagyobb felelősségükről, ha nem vállalják fel azt.

Mi a helyzet azonban például a *munkanélküliekkel*, vethetné közbe valaki – de csak ha elfelejti, hogy a foglalkozásunk révén kifejtett munkánk nem az egyetlen terület, ahol cselekvően adhatunk értelmet az életünknek. Egyedül ez a munka tenné értelmessé az életet? Kérdezzük csak meg azt a sok embert, akik – nem minden alap nélkül – arról panaszkodnak, milyen értelmetlen (ráadásul gyakran mennyire gépies, monoton) munkát végeznek; számoszlopok örökös összeadása, vagy amikor egy gép kapcsolókarjával mindig ugyanazt a mozdulatot kell végezni a futószalagnál. Ezen emberek élete csak a túlságosan szűkre szabott szabadidőben alakítható értelmesen, csak ott lehet személyes, emberhez méltó értelemmel kitölteni azt. Ezzel szemben a túlságosan sok szabadidővel rendelkező munkanélküliek lehetősége van arra, hogy értelmet adjon az életének.

Senki se gondoljon annyira tapintatlannak, hogy alábecsülnénk a gazdasági nehézségeket, a szegénységet, egyáltalán azok társadalmi és gazdasági következményeit. Tudjuk, ma jobban, mint korábban bármikor: „Előbb a has jön, aztán a morál.”⁴ E tekintetben nem is hitegetjük magunkat semmivel. Egyszersmind azonban azt is tudjuk, minden morál nélkül mennyire értelmetlen a „zabálás”, és milyen katasztrofális következményekkel jár, ha ez az értelmetlenség tudatosodik a csak a „zabálásra” gondoló emberekben; és nem utolsósorban azt is tudjuk, hogy csak a „morál az” – ami alatt egy feltétlen életértelemben vetett megingathatatlan hitet értünk –, ami így vagy úgy elviselhetővé teszi az életet. Mert megtapasztaltuk, hogy az ember valóban kész arra is, hogy éhezzen, ha az éhezésnek van értelme.

De nemcsak azt láttuk, hogy milyen nehéz elviselni az éhséget, ha nincs mögötte morál, hanem azt is, mennyire nehéz egy embertől morált követelni akkor, ha éhezésre kényszerítik. Egyszer valahol pszichiátriai szakvéleményt kellett adnom egy kamasz fiúról, aki – a legnagyobb szegénység közepette – egy darab kenyeret lopott; az illetékes bíróság precízen fogalmazta meg a kérdést, azt akarták tudni, hogy a fiú értelmi fogyatékos-e vagy sem. A szakvéleményemben el kellett ismernem, hogy pszichiátriai szempontból semmiképpen sem tekinthető értelmi fogyatékosnak, azonban azt is hozzátettem, hogy az ő helyzetében, ilyen fokú éhezéssel együtt emberfeletti teljesítményt követelnénk, ha azt várnánk el, hogy ellenálljon a kísértésnek!

Nem csak tevékenységünk révén adhatunk értelmet az életnek úgy, hogy konkrét kérdéseire felelősségteljesen válaszolunk, nem csak cselekvőként tudjuk teljesíteni a két követelményt, hanem a szeretet által is: amikor szeretetteljes odaadással fordulunk a széphez, a nemeshez, a jóhoz. Talán valamilyen frázissal kellene meggyőznöm önöket arról, hogyan tudja a szépség

⁴ Részlet Bertold Brecht *Koldusoperájából* – az második felvonás koldusfináléjának tanulsága Vas István fordításában.

élménye értelmessé tenni az életet? Inkább végezzünk el egy gondolat kísérletet! Képzeljék el, hogy egy koncertteremben ülnek, és kedvenc szimfóniájukat hallgatják, éppen a szimfónia önök számára legkedvesebb részei hangzanak fel, ami annyira magával ragadja önöket, hogy futkos a hideg a hátukon; és most képzeljék el – elgondolni lehetséges, ami pszichológiai szempontból lehetetlen –, hogy valaki ebben a pillanatban azt kérdezi önöktől, hogy van-e értelme az életüknek? Azt hiszem, igazat adnak nekem, ha azt mondom, ebben az esetben csak egyetlen választ adnának, és az valahogy így hangzana: „Már egyedül ezért a pillanatért érdemes volt élni!”

Hasonló történhet meg azzal is, aki nem is művészetet, hanem a természetet élvezzi, és azzal is, akiben egy ember kelt hasonló érzéseket. Vagy nem ismerjük az érzést, ami egy bizonyos ember láttán ragad magával bennünket, és amit szavakba foglalva hozzávetőlegesen így fejezhetünk ki: hogy egyáltalán van ilyen ember a világon, már önmagában az is értelmessé teszi a világot és az életet.

Cselekvően, szeretve, végül pedig szenvedve adunk értelmet az életnek. Mert ahogyan az ember állást foglal a cselekedeteit és szeretetét érintő életlehetőségei korlátozásával szemben, ahogyan ehhez a korlátozottsághoz viszonyul, ahogyan ilyen korlátok közé szorítva a szenvedést magára veszi, értékeket valósíthat meg.

Hogy kik vagyunk, abban is megmutatkozik tehát, hogy milyen a nehézségekkel szembeni beállítódásunk⁵, és ez a beállítódás⁶ lehetővé teheti, hogy értelmesen teljesítsük be az életünket.⁷ Ne feledkezzünk meg a sport szellemiségéről – erről az olyannyira emberi szellemiségről! Mi mást tenne a sportoló, minthogy nehézségek elé állítja magát, amelyek által növekedhet? Többnyire persze nem igyekszünk megnehezíteni a saját dolgunkat, általában sokkal inkább úgy van, hogy a szerencsétlenségből származó szenvedés csak akkor értelmes szenvedés, ha sorsszerű, tehát elkerülhetetlen.

A sors, tehát az, ami ránk méretett, mindenképpen alakítható – így vagy úgy. „Nincs olyan helyzet, ami ne lenne nemessé tehető vagy cselekvéssel, vagy azzal, ahogyan elviseljük”, mondta Goethe. *Vagy mi változtatjuk meg a sorsunkat, amennyiben lehetséges, vagy pedig készek vagyunk azt magunkra vállalni, amennyiben szükséges.* Balsorsunk által mindkét esetben csak gyarapodhatunk. És most már azt is értjük, mire gondol Hölderlin, amikor azt írja: „Ha boldogtalanságomra lépek, magasabban állok.”

Milyen tanácstalanul állhatunk az előtt, ha az emberek boldogtalanságuk miatt panaszkodnak vagy hadakoznak a sorsukkal. Mi lett volna belőlünk a sorsunk nélkül? Hogyan másként ölthetne formát az élet, mint a sors pörölycsapásai nyomán, a szenvedés izzó hevében? Aki fellázad a sorsa ellen – az ellen tehát, ami valóban nem tőle függ, és *amit biztosan nem tud megváltoztatni* –, az nem értette meg a sors lényegét. A sors hozzátartozik életünk teljességéhez, és a sorsszerű legcsekélyebb töredéke sem távolítható el ebből a totalitásból anélkül, hogy az egészet, a mi létünk formáját szét ne rombolná.

⁵ Más szóval: hozzáállásunk (F. E.)

⁶ Más szóval: hozzáállás (F. E.)

⁷ A mondat a német eredetiben: Wie wir uns also Schwierigkeiten gegenüber einstellen – darin noch zeigt sich, wer man ist, und auch damit lässt sich das Leben sinnvoll erfüllen.

A sors hozzátartozik az életünkhöz, így tehát a szenvedés is; tehát ha az életnek van értelme, akkor a szenvedésnek is. A szenvedésben is ott rejlik a lehetőség – amennyiben szükségszerű szenvedésről van szó –, hogy valami értelmeset valósítsunk meg általa. Ezt valóban mindenhol elismerik és méltányolják. Évekkel ezelőtt jutott el hozzánk annak a híre, hogy az angol cserkészszövetség három fiút kitüntetett kimagasló teljesítménye elismeréseként. És kik kapták meg ezeket a kitüntetések? Három fiú, akik gyógyíthatatlan betegséggel feküdtek a kórházban, és bátran, méltósággal viselték a sorsukat. Ezzel bebizonyosodott, hogy az igaz sors helytálló elszenvetése teljesítmény, mégpedig a lehető legnagyobb teljesítmény. Az imént idézett Goethe-mondatban megfogalmazott alternatíva tehát, ha alaposabban megvizsgáljuk, nem teljesen helytálló. Végző soron nem a teljesítés vagy a tűrés a kérdés – bizonyos körülmények között sokkal inkább maga a tűrés a legnagyobb teljesítmény.

Hogy a valós szenvedés lényegét tekintve teljesítmény jellegű, annak megfogalmazása legpontosabban Rilkének sikerült, amikor egyszer így kiáltott fel: „Mennyi a felszenvedni való!” A német nyelv csak a „feldolgozni” kifejezést ismeri – Rilke azt ragadta meg, hogy életünk értelem nélküli teljesítménye a szenvedésben is legalább úgy kifejezésre juthat, akár a munkában.

Mindig csak egy választási lehetőségünk van arra, hogy az életnek, a pillanatnak így vagy úgy értelmet adjunk, tehát csak egyféle döntést hozhatunk arra vonatkozóan, hogy miképpen akarunk válaszolni az élet hozzánk intézett, minden alkalommal egyértelmű, konkrét kérdéseire. Ebből az következik, hogy az élet mindig felkínálja az értelem beteljesítésének lehetőségét, azaz mindig van fakultatív értelem; úgy is mondhatjuk, az emberi létet „utolsó leheletünkig” alakíthatjuk értelmesen – mindaddig, ameddig az ember lélegzik, amíg tudatánál van, felelősséggel tartozik azért, ahogyan az élet mindenkori kérdéseit megválaszolja. Nem csodálkozunk ezen abban a pillanatban, amint visszaemlékezünk arra, mi is valójában az emberlét alapja – embernek lenni ugyanis nem mást jelent, mint tudatos-létet és felelős-létet!

Ha az életnek, a lehetőségeket tekintve, mindig van értelme, akkor minden esetben csak tőlünk függ, hogy mindig kitöltjük-e ezzel a lehetséges – állandóan változó – értelemmel, tehát a mi felelősségünk és a mi döntésünk, hogy ezt a mindenkori értelmet megvalósítsuk, akkor még valamit tudhatunk határozottan: egyvalami egészen biztosan értelmetlen, abszolút semmi értelme nincs, ez pedig – ha eldobjuk magunktól az életünket. Az öngyilkosság semmi esetre sem válasz egyetlen kérdésre sem; az öngyilkosság sohasem képes arra, hogy bármilyen problémát megoldjon.

Imént már alkalmaztuk a sakkjáték metaforáját arra, amilyen az ember helyzete a létben, arra, hogy mindenkor az élet egy bizonyos kérdésével áll szemben; a „legjobb sakklépés” hasonlatával akartunk rámutatni, hogy az élet kérdése mindig egyetlen, határozott, konkrét kérdés, mindig egy adott személyre, egy adott helyzetre, egy adott emberre és egy adott pillanatra, egy „itt és most”-ra vonatkozó kérdés. Most megint csak a sakkjáték metaforáját kell elővennünk, ha meg akarjuk mutatni, mennyire értelmetlen, ha egy életproblémára öngyilkossági kísérlettel keresünk „megoldást”.

Képzeld el, hogy egy sakkjátékos valamilyen sakktáblán áll, és nem találja a megoldást. Mit tesz? Lesöpri a figurákat a sakktábláról: ez lenne a sakktábla megoldása? Minden bizonnyal nem. Az öngyilkos ugyanígy jár el, eldobja az életét, és azt hiszi, hogy ezzel

megoldott egy megoldhatatlannak tűnő életproblémát. Nem tudja, hogy ezzel megsérti az élet játékszabályait – mint ahogyan a metaforánkban szereplő sakkjátékos is figyelmem kívül hagyja a sakk játékszabályait, ahol is egy sakkeladványt lórúgásokkal, sáncolással vagy sakklépéssel lehetne megoldani, ám semmi esetre sem az előbb ábrázolt módon. Nos, az öngyilkos is megsérti az élet játékszabályait; ezek a szabályok ugyanis nem azt követelik tőlünk, hogy mindenáron győzzünk – azt azonban elvárják, hogy semmi esetre se adjuk fel a harcot.

Talán most valaki azt az ellenvetést teheti, elismeri, hogy az öngyilkosság értelemellenes, de nem értelmetlen-e maga az élet is, elég, ha arra gondolunk, hogy természetes úton úgyis meghal minden ember. A ránk váró halál ténye nem teszi-e eleve értelmetlenné minden kezdeményezésünket – amikor semmi sem marad meg tartósan? Kísérjük meg, hogy úgy válaszolunk erre az ellenvetésre, hogy megfordítjuk a kérdést; kérdezzük csak meg magunktól: mi lenne, ha halhatatlanok lennénk? Erre bizonyára ezt válaszolnánk: ha halhatatlanok lennénk – akkor mindent, de valóban mindent halogathatnánk. Mert semmi nem múlna azon, hogy valamit most teszünk-e meg vagy holnap vagy holnapután, egy év múlva vagy tíz év múlva vagy bármikor. Nem fenyegetne bennünket halál és semmilyen vég, nem lennének korlátozottak a lehetőségeink, nem éreznénk indíttatást arra, hogy éppen most hajtsunk végre egy tettet, éppen most adjuk át magunkat egy élménynek – hiszen még lenne rá idő, lenne időnk, végtelen sok időnk lenne. Ezzel szemben az a tény, és csak az a tény, hogy halandók vagyunk, hogy az életünk véges, az időnk korlátozott, a lehetőségeink behatároltak, ez a tény az, amelynek fényében egyáltalán értelmesnek tűnik valamihez kezdeni; kihasználni, megvalósítani és kiteljesíteni egy lehetőséget, kihasználni és kitölteni az időt. A halál kényszerít erre. Így csak a halál adja a háttérrel ahhoz, hogy létünk felelős-lét lehessen.

Ha így nézzük a dolgokat, akkor lényegében igazán mellékesnek tűnhet számunkra, hogy mennyire hosszú egy ember élete. Önmagában az, hogy valaki sokáig él, még messze nem teszi egyszersmind értelmessé is az életét – ami esetleges rövidségétől sem válik feltétlenül értelmetlenné. Egy adott személy életrajzát sem a szerint ítéljük meg, hogy hány oldalas a róla szóló könyv, hanem a benne rejlő tartalom alapján. Még egy kérdést kellene érintenünk ennek kapcsán: ha egy emberélet nem folytatódik utódaiban, vajon az már önmagában is értelmetlenné tenné az érintett életét? Erre így válaszolhatunk: vagy van értelme az életnek, minden egyes életnek – akkor azt abban az esetben is megőrzi, ha nincsenek utódai, ha nem nyilvánul meg ebben a – mellesleg, messzemenően illuzórikus – biológiai „halhatatlanságban”. Vagy pedig az individuális létnek, az egyes ember életének nincs értelme, akkor csupán azáltal soha nem kaphatna értelmet, hogy szaporodással igyekszik megőrizni magát az „örökkévalóság” számára. Mert az maga is értelmetlen, ha valami értelmetlent akarunk tovább örökíteni.

Mindebből egyvalami világossá válik: a halál nem értelmetlenül tartozik hozzá az élethez – mint ahogyan az emberi szenvedés sem. Ez a kettő nem értelmetlenné teszi az életet, hanem egyáltalán csak általuk nyer értelmet az élet. Mert éppen létünk egyszerisége a világban, megélt éveink visszahozhatatlansága, tehát mindannak a megismételhetetlensége, amivel életünket kitöltjük – vagy amit beteljesítetlenül hagyunk –, mindez jelenti azt, ami létünknek jelentőséget kölcsönöz. De nemcsak az élet mint egész egyszeriségéből következik a lét jelentősége, hanem minden egyes nap, minden óra, minden pillanat egyszerisége is borzasztó és mégis nagyszerű felelősség súlyával terheli létünket. Elvesztegetjük azt az órát, amelynek követelményét – így vagy úgy – nem valósítjuk meg, azt az órát egyszer s mindenkorra elpazaroljuk, nem helyezzük

bele az „örökkévalóságba”. Fordítva pedig azt, amit – kihasználva a pillanat adta lehetőséget – megvalósítunk, mindörökre belemenekítjük a valóságba, ami csak látszólag múlik el azáltal, hogy múlttá lesz: valójában ugyanis a múltban megmarad, igazából ott „örződik meg”. Sőt, ebben az értelemben az elmúlt-lét talán a lét legbiztosabb formája. A mulandóság éppen annak a létnek nem tud ártani, amit bele menekítettünk a „múltba”.

Kétségtelen, hogy életünk biológiai, testi létként természetéből adódóan mulandó. Semmi sem marad belőle – és mégis: mennyi minden! Ami megmarad belőle, ami fenn fog maradni belőlünk – ami túlél bennünket, az az, amit életünk során megvalósítottunk: a rajtunk kívül is létező, jelenlétünkől függetlenül fennmaradó „utóhatás”. Életünk ellobban, miközben hatást fejt ki – ennyiben hasonlít például a rádiumhoz, amelynek anyagisége „életideje” során (és a radioaktív anyagok tudvalevően korlátozott élettartalommal bírnak) ugyancsak mindinkább sugárzási energiává válik, hogy aztán soha többé nem is alakulhasson anyaggá. Amit mi „kisugárzunk” a világba, a „hullámok”, amelyek a mi létünkéből indulnak ki – ez az, ami megmarad belőlünk, ha létünk „végleg lemerül”.

Lenne egy egyszerű módszer – már-már trükknek is nevezhető –, amellyel azt a felelősséget, amely létünk minden pillanatában jelen van, a maga teljes valójában, a legpontosabban megmutathatnánk – azt a felelősséget, amely előtt remegve és végül mégis valamiképp örömmel állhatunk. Lehetne ugyanis az ismert kanti kategorikus imperatívusznak („Cselekedj úgy, mintha...”) egy, az eredetihez formáját tekintve hasonló megfogalmazása, ami hozzávetőlegesen így hangozna: *„Élj úgy, mintha másodszor élnél, és az első alkalommal mindent olyan rosszul csináltál volna, mint ahogyan most készülsz cselekedni!”*

A létünkhöz alapvetően hozzátartozó időbeli végesség, ami a halál – még ha oly távolinak is tűnő – tényében mutatkozik meg, nem az egyetlen, ami értelmessé teszi a létet. Az egyes emberekkel együtt tölthető idő végessége sem teszi értelmetlenné az életet, hanem éppen azáltal nyer értelmet. Gondoljunk itt tökéletlenségünkre és belső korlátainkra, ahogyan azok az emberek hajlamaiban különbözőképpen mutatkoznak meg. Mielőtt azonban végig vinnénk a gondolatmenetet, amely majd tökéletlenségünk értelmes voltahoz vezet el bennünket, tegyük fel a kérdést, vajon egyáltalán jogos-e az ember önnön tökéletlensége és elégtelensége miatt érzett kétségbeesése. Fel kell tennünk a kérdést, hogy amennyiben az embere saját létét egy elérendő állapothoz viszonyítja, ha tehát egy ideális állapot mércéjét alkalmazza magára, lehet-e bármikor is egészen értéktelen? Nem inkább úgy van-e: az a tény, hogy képes kételkedni önmagában, valami módon már igazolja is őt, és bizonyos fokig kételkedése jogosságát is megkérdőjelezi. Egyáltalán ítélkezhetne-e önmagáról, ha annyira értéktelen lenne, hogy az ideális állapotot észre sem venné? Az ideálistól való távoltartása, amennyiben tudatosan benne, nem azt igazolja-e, hogy nem pártolt el teljesen ettől az ideálistól?

És most térjünk vissza tökéletlenségünk és egyoldalúságaink értelmének kérdéséhez. Ne felejtjük el, hogy bár minden ember tökéletlen, de mindenki másként – ki-ki a maga módján. És az ő tökéletlensége egyedül az övé. Pozitív megfogalmazásban ily módon válik valamiképp pótolhatatlanná, helyettesíthetatlenné, felcserélhetatlenné. Ehhez a biológiai lét világából kínálkozik egy igazán ideillő modell. Mint ismeretes, az élőlények fejlődése kezdetén a sejtek eredetileg „mindenre képesek” – egy „primitív” sejt mindent tud: táplálékot magához venni, mozogni, szaporodni, valamilyen módon „érzékeln” a környezetét stb. Ezt követően csak egy magasabb, organikus sejtkapcsolódáshoz vezető hosszú fejlődési folyamat következtében specializálódik az egyes sejt oly módon, hogy végül már csak egyetlen funkció betöltésére

alkalmas – az egész szervezeten belül érvényesülő, fejlettebb munkamegosztás elvének megfelelően. Képességei eredeti „teljességének” árát fizette azért, hogy helyébe relatív funkcionális pótolhatatlanságot kapjon. Így például a szem recehártyájának sejtje már nem képes táplálkozni, mozogni, szaporodni, azonban egyvalamire képes: látni – azt viszont rendkívüli mértékben tudja, és e specifikus funkciójában helyettesíthetetlené vált. Semmiképpen sem pótolható, mondjuk, a bőr vagy az izom egy sejtjével vagy egy csírasejtjével.

Úgy, mint ahogyan az előbbieken elmondtuk, szükségszerű, hogy a halálnak értelme legyen, hiszen *létünk egyszerűségének* alapja, a felelős-lét forrása, most az ember tökéletlensége bizonyul feltétlenül értelemtelinek, amennyiben – ha értéke felől, pozitív oldaláról nézzük – *létünk így-léte egyediségének feltétele*. Ez a pozitív értéket jelentő egyediség nem önmagáért való – minden egyes ember egyedisége egy magasabb rendű egységre, egy emberi közösségre vonatkoztathatóan válik értékessé (mint ahogyan az egyes sejtek funkcionális jelentősége is a szervezet egészébe illeszkedve mutatkozik meg). Az egyediség csak akkor lehet érdekes, ha nem öncélú, hanem egy emberi közösség szolgálatában áll. Magának a ténynek, hogy minden embernek egyedi az ujjbegyei bőre redőzetének mintázata, legfeljebb a kriminológusok, valamint a bűnözési hajlam kutatói számára vagy egy bizonyos bűntény felderítése szempontjából lehet jelentősége; de minden egyes ember e biológiai „individualitása” még nem teszi őt „személyiséggé”, ezen egyedisége révén még nem válik a közösség értékes tagjává.

Ha megkíséreljük a lét egyszerűségét, minden ember egyediségét és ezen egyediséget valamire – másokra, a közösségre – vonatkozó egyediséggént úgy megfogalmazni, hogy ez a kifejezés emlékeztessen bennünket az ember „borzasztó és nagyszerű” felelősségére, életének „komolyságára”, akkor visszanyúlhatunk Hillél – aki a Talmud egyik bölcse volt – egyik mondására, amit majd kétezer évvel ezelőtt a jelszavává tett. A mondás így hangzik: „Ki teszi meg, ha nem én? Ki vagyok én, hogy csak a magam kedvéért cselekszem? És mikor tegyem meg, ha nem most?” „Ha nem én” – ebben rejlik minden egyes személy egyedisége; „csak a magam kedvéért” – ez utal minden olyan egyszerűség értéktelenségére és értelmetlenségére, amely nem szolgál másokat; „ha nem most” – ez fejezi ki minden egyes helyzet egyszerűségét!

Ha össze akarjuk foglalni, mi mindent mondtunk az élet értelmére irányuló kérdés kapcsán, akkor a következőképpen fogalmazhatunk: az élet azt jelenti, hogy mi vagyunk a megkérdoztetek, nekünk kell válaszolnunk – mindenki felelős saját létéért. Ily módon az élet nem mint adottság (*Gegebenheit*) jelenik meg, hanem mint *feladottság (Aufgegebenheit)* jelenik meg – az élet minden pillanatban feladat. Ebből azonban az is következik, hogy annál értékesebb lehet, minél nehezebb. A sportoló, aki feladatokat keres, maga állítja nehézségek elé magát: mégis milyen boldog, ha egy sziklafalon egy nehezebb – egy még nehezebb utat talál! Ezen a ponton meg kell azonban jegyeznünk, hogy a vallásos ember életérzését, az ő létértelmezését az jellemzi, hogy még egy lépéssel továbbmegy, túlmegy azokon az embereken, akik az életet feladatnak tekintik, amennyiben a feladathoz egy olyan instanciát is hozzárendel, amely kijelöli számára a feladatot, vagy amely feladatok elé állította őt – az isteni személyt! Más szóval: a vallásos ember isteni megbízásként éli meg az életét.

És végső összefoglalásként mit mondhatnánk az élet értékét firtató kérdés kapcsán? A számunkra kínálkozó felismerést legtalálósabban talán Hebbel szavaival fejezhetjük ki, aki azt mondja: „Az élet nem valami – az élet: lehetőség valamire!”